

ДО ПРОБЛЕМИ ДІАЛОГУ НАУКИ І РЕЛІГІЇ: КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-БОГОСЛОВСЬКОГО ДИСКУРСУ

ON THE PROBLEM OF DIALOGUE BETWEEN SCIENCE AND RELIGION: A CRITICAL REVIEW OF DOMESTIC SCIENTIFIC AND THEOLOGICAL DISCOURSE

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Написання та публікації статей богословського характеру в тематичному полі співвіднесення науки і релігії сьогодні може видатися проблематичним через невелику кількість наукових фахових видань за спеціальністю В8 Богослів'я (до 1 листопада 2024 р. — 041 Богослів'я). Проте публікація статей богословського спрямування під кодом В10 Філософія (до 1 листопада 2024 р. — 033 Філософія) значно полегшує процес публікації статей. Однак невирішеною залишається проблема відсутності ґрунтовних богословських вітчизняних досліджень українською мовою, що задовольнили б вимоги багатьох наукових фахових видань до публікацій. Серед таких видань наукове фахове видання «Вісник Львівсько-

У статті проаналізовано українські фахові наукові видання богословського і філософського змісту у плані розкриття проблеми взаємозв'язку між наукою та релігією в науково-богословському дискурсі, а також для логіко-понятійної оцінки науково-богословських праць, що досліджують питання діалогу наукового і релігійного пізнання в контексті українськомовних наукових публікацій. Такий матеріал може лягти в основу інформаційної бази досліджень на тему співіснування науки і релігії та розуміння логіки і принципів їх взаємодії.

Ключові слова: наука і релігія, наукові фахові видання з богослів'я в Україні, богослів'я в Україні, українськомовні науково-богословські дослідження.

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

го університету», що публікує статті з, без сумніву, необхідною, але запізнілою умовою: «забороняється цитування в тексті та внесення до бібліографічних списків тих джерел, які опубліковані російською мовою в будь-якій країні, а також джерел іншими мовами, якщо вони опубліковані на території Росії» [Вісник]. Видається дивним, що лише на тлі повномасштабної війни країни, толерантно іменованої сьогодні «агресором», введено ці вимоги. На тлі таких вимог незначною стала кількість українськомовного богословського (і не лише богословського) наповнення академічного середовища в Україні. Запитання «Що робити богослів'ю?» в такій ситуації набуває особливої актуальності, якщо засадничі академічні праці з богослів'я в Україні доступні лише російською мовою. Можливе розв'язання проблеми в короткостроковій перспективі вбачається в таких заходах: або використовувати й цитувати необхідні праці в іншомовному варіанті, які, втім, не завжди доступні чи взагалі відсутні, або шукати видання, де такі вимоги до цитування та формування бібліографічних списків не висувуються. Вирішення проблеми в довготривалій перспективі, на нашу думку, передбачає зміну свідомості, сприйняття, способу мислення як окремого українця, так і цілого українського суспільства, що, зрозуміло, відобразиться на наукових працях.

Актуальність порушеної проблеми пов'язана із незначною кіль-

The article analyzes domestic professional scientific publications of theological and philosophical content with the aim of tracing, on the one hand, the genesis of interest in the issues scientific research into the interrelations between science and religion in domestic scientific and theological discourse, and on the other hand, to carry out a logical and conceptual assessment of scientific and theological works on the problem of dialogue between scientific and religious knowledge by Ukrainian researchers specifically in the context of Ukrainian linguistic culture, which may constitute the main resource and information source base for research on the coexistence of science and religion as social institutions and, most importantly, an essential understanding of the logic and principles of their interaction.

The relevance of the problem of the lack of Ukrainian-language works translated and Ukrainian works created in Ukrainian universities extends far beyond the scope of this article, but within its scope it is defined by the lack of works on the subject of science and religion that would, on the one hand, provide an understanding of the essence of the interrelations between science and religion, and, on the other hand, the fulfillment of the requirements of professional publications, which prohibit the citation in the text and inclusion in bibliographic lists of sources published in Russian in any country, as well as sources in other languages if they are published on the territory of Russia.

In our opinion, the solution to the problem of scientific works and publications in Ukrainian appearing in Ukraine lies in a

кістю українськомовних богословських праць із тематики взаємодії науки та релігії, які б забезпечили, з одного боку, розуміння суті цієї взаємодії, з іншого — дозволили б дотриматися вимоги не цитувати праць, опублікованих «російською мовою в будь-якій країні, а також джерел іншими мовами, якщо вони опубліковані на території Росії» [Вісник], та створювати нові дослідження з цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема дослідження українськомовного науково-богословського простору як у контексті співіснування науки і релігії, так і в богословському контексті взагалі, практично не порушується. Однак темі діалогу науки й релігії та їх взаємозв'язку на теренах України присвячені праці різних науковців, російськомовних зокрема. Так, було опрацьовано електронні архіви Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, архіви бібліотеки Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Київської православної богословської академії, електронні архіви наукових фахових видань зі спеціальності В8 Богослів'я (041 Богослів'я) (станом на 28 квітня 2025 р. їх є два) та архіви інших наукових фахових видань зі спеціальності В10 Філософія (033 Філософія). Проблематиці співіснування науки та релігії на теренах України присвячено праці таких дослідників: Т. Стоянов, А. М. Шилтов, Г. А. Ароян, К. К. Жоль, В. Вайдліх, А. Свідзінський, О. Філоненко, М. Коханевич, А. М. Кадикало, В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, С. О. Стебльов, Л. О. Шашкова, свящ. І. Ортинський, В. В. Климов, С. Головін, П. К. Лобазов, А. А. Панков, О. О. Ніколенко, О. Е. Нікітченко, С. Б. Кримський та ін.

Метою статті є ревізія вітчизняних наукових фахових видань та науково-богословського простору для пошуку праць, присвячених проблемі співіснування та взаємодії науки й релігії та визначення моральної придатності цих досліджень.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- аналіз та ревізія вітчизняних джерел і наукових фахових видань для виявлення праць відповідного тематичного спрямування;
- визначення актуальності цих праць у контексті сучасного стану науково-богословського осмислення поруше-

change in the consciousness, perception, and way of thinking of both individual Ukrainians and Ukrainian society as a whole, which will subsequently be reflected in scientific works.

Key words: *science and religion, Ukraine, science and religion in Ukraine, scientific professional publications on theology in Ukraine, theology in Ukraine, Ukrainian-language scientific and theological research.*

ної проблеми та їх відповідності щодо вимог до публікацій в сучасних наукових фахових виданнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наше дослідження навряд чи є вичерпним, це радше спроба ревізії українськомовного середовища на тлі сучасних вимог фахових видань до публікацій статей.

Зацікавленість питаннями співіснування науки та релігії у всіх розвинених суспільствах була завжди, та особливо інтерес до цієї теми зріс після Другої світової війни, коли відповідна проблематика стала окремою академічною дисципліною практично в усіх університетах світу. Близько сотні товариств і організацій, серед яких «Європейське товариство з вивчення науки і теології» (ЄТВНіТ) («European Society for the Study of Science and Theology» (ESSSAT)), проводять регулярні зустрічі та конференції, присвячені проблемі співіснування та взаємодії науки та релігії. На тлі досягнень наших західних колег в Україні спостерігається кризове становище в розвитку науково-релігійного діалогу.

У межах території сучасної України перші студії в цьому напрямі можна простежити з XIX ст. У 1884 р. при Харківській духовній семінарії виходив філософсько-богословський журнал апологетичного спрямування «Віра і розум». Кожне число мало кілька розділів, серед яких були богословський і філософський. Богословська частина висвітлювала матеріали з біблійної й церковної історії, патрології, агіографії, церковної археології. Філософська — давала аналіз найрізноманітніших філософських учень. Багато уваги приділялося критичному аналізу вмісту найновіших на той час філософем і вчень. Також друкувалися роботи відомих зарубіжних філософів. Перевагу надавалося працям, пов'язаним із проблемою пізнання, зокрема йдеться про працю Т. Стоянова «Наши новые “философы и богословы”» [Стоянов, 1888].

Відомі нам перші монографічні дослідження з теми науки і релігії в межах території сучасної України були написані російською мовою. XX ст. відкриває праця доктора медичних наук О. М. Шилтова «Мысли о Богочеловеке (с философской и естественно-научной точек зрения)» [Шилтов, 1903]. На матеріалах Вірмено-григоріанської церкви побудована праця Г. А. Арояна «Критика современных богословских концепций взаимоотношения науки и религии» [Ароян, 1985]. Наприкінці XX ст. вийшли друком публікації С. Б. Кримського «Научное знание и принципы его трансформации» [Крымский, 1974],

тандему авторів К. К. Жоля і Е. Ю. Мережинської «Наука. Релігія. Общество» [Жоль, 1986], статті у журналі «Філософська і соціологічна думка» українською мовою В. Вайдліха «Про концепції, які примиряють природничі науки і теологію» [Вайдліх, 1994], А. Свідзінського «Релігія і сучасне природознавство» [Свідзінський, 1994], О. Філоненка «Наука і релігія: культурологічна рецепція діалогу» [Філоненко, 1994] та ін. З'являлися регулярні збірники конференцій, присвячених науково-релігійному контексту: «Роль науки, релігій та суспільства у формуванні моральної особистості» [Роль науки, релігій та суспільства у формуванні моральної особистості, 1997]. Ми не мали змоги опрацювати всі праці з цієї теми через те, що не всі вони доступні в електронному вигляді, та й не ставили собі такого завдання, проте вкажемо на тенденції зацікавлення тематикою науки і релігії, дослідження з якої звершуються все ще здебільшого російською мовою навіть уже в незалежній Україні.

У 2004 р. в Одесі був опублікований збірник наукових статей з українськомовною назвою «Наука і релігія: Проблеми діалогу» [Наука і релігія: Проблеми діалогу, 2004], що не могло не порадувати, проте більшість статей у ньому були російською мовою: П. К. Лобазов, А. А. Панков «Перспективы сближения духовного и светского образования» [Лобазов, 2004], О. О. Ніколенко «Нейробиологічні системи: моделі «еволюції» і «творення»» [Ніколенко, 2004], О. О. Ніколенко «Методологические принципы в научном и религиозном знании» [Ніколенко, 2004], О. Е. Никитченко «Релігійна толерантність у сучасній Україні» [Никитченко, 2004], Е. С. Петриковская «Диалог науки и религии в философском наследии А. Ф. Лосева» [Петриковская, 2004]. Праця М. Коханевича «Наука открывает что есть Бог. Новое миропонимание: понимание мира как живой и разумной сущности — Божества, детьми, которого мы являемся» [Коханевич, 2004]. Невелика за обсягом стаття Т. Шевчука «Наука і релігія: історія відносин» у журналі «Сторінки історії» [Шевчук, 2012] та ін.

На початку 2000-х років виникають і українськомовні дисертації / монографії: А. М. Кадикало «Проблема свідомості у контексті взаємодоповняльності релігійного та наукового дискурсів» [Кадикало, 2006], В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовської «Науковий світогляд на зламі століть» [Лук'янець В. С., Кравченко О. М., 2006], С. О. Стебльов «Діалог науки та релігії в контексті культурної трансформації публічної сфери» [Стебльов, 2007], Л. О. Шашкова «Діалог науки і релігії в

культурно-історичному контексті» [Шашкова, 2008], В. В. Климов «Відношення між наукою і релігією як індикатор духовного поступу: релігієзнавчий аспект» [Климов, 2015]. Досить вагомим україномовним напрацюванням із порушеної проблеми є праця свящ. І. Ортинського «Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах», частини якої присвячено проблематиці науки і релігії [Ортинський І., свящ., 2014, с. 98–234]. Хрестоматійною є невелика праця про науку і релігію С. Головіна «Біблія і наука: основи правильного світогляду» [Головін, 2019], де висвітлено історичний контекст розвитку науки і релігії та способи їх співіснування.

Висновки. Отже, критично осмисливши та проаналізувавши українські джерела і наукові фахові видання на наявність досліджень на тему специфіки функціонування науково-релігійного дискурсу, зауважимо, що кількість їх доволі незначна (визнаємо, що, можливо, деякі праці залишилися поза нашою увагою). Незважаючи на це, вивчені дослідження продовжують бути частиною українського загального науково-освітнього наративу і не втратили актуальності в проблемному полі саме свого часу. Наука розвивається і зумовлює розвиток богослів'я, яке завжди реакційне, тож потреба у філософському та богословському осмисленні сучасного стану наукових і технологічних досягнень не втрачає значущості.

Згадані дослідження, якщо покласифікувати їх за сучасною нумерацією спеціальностей, належать до спеціальності В10 Філософія (до 1 листопада 2024 р. — 033 Філософія; а згідно із класифікацією 2011 р.: 09.00.04 — Філософська антропологія, філософія культури; 09.00.06 — Логіка; 09.00.11 — Релігієзнавство), виконані переважно у філософському, іноді релігійно-філософському напрямі і не містять осмислення нашої проблематики у світлі святоотцівської спадщини, Священного Передання і Священного Писання, тому їх важко вважати богословськими дослідженнями. Також впадає в око певна випадковість цих праць, які швидше нагадують атлета, що долає смугу з перешкодами (біг стипль-чез), оскільки автор(и)-дослідник(и), висвітлюючи питання співіснування науки і релігії, не розкривають контексту цього явища, не досліджують взаємозв'язки між наукою та релігією, що часто мають глибинний, неочевидний характер.

Потрібно також акцентувати увагу на тенденціях, які присутні практично у кожній зі згаданих монографій та дисертаційних досліджень, — це використання здебільшого російськомовних джерел, навіть якщо текст праці українською мовою.

Мабуть, ніщо так не характеризує менталітет науковця і його світогляд, як література у його бібліографічному списку. Це, напевно, чи не найкрасномовніший індикатор розвитку українськомовних науково-академічних праць. Тож вимоги фахових наукових видань в Україні позбуватись російського і російськомовного спадку, з одного боку, мають бути незалежними від політичної ситуації в країні, а з іншого — вони показують скромність здобутків української науки й українськомовних публікацій та мають стати каталізатором створення нових українських і українськомовних студій, які будуть актуальними не лише в межах нашої держави, а й стануть незамінним внеском у розвиток науки (богословської зокрема) в усьому світі.

1. Ароян Г.А. Критика современных богословских концепций взаимоотношения науки и религии: / На материалах армяно-григориан. церкви / Дисс. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук / 09.00. 06 / . Киев: 1985. 190 с.
2. Вайдліх В. Про концепції, які примиряють природничі науки і теологію. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 11–12.
3. Вісник Львівського університету. Умови публікації / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/fps-visnyk.pdf>
4. Головін С. Біблія і наука: основи правильного світогляду. (Серія: Непохитні основи). Київ: Книгоноша, 2019. 96 с.
5. Жоль К.К., Мережинская Е. Ю. Наука. Религия. Общество. Киев: Политиздат Украины, 1986. 159 с.
6. Кадикало А.М. Проблема свідомості у контексті взаємодоповнювальності релігійного та наукового дискурсів: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук (09.00.11) / Національний аграрний університет. Київ, 2006. 192 с.
7. Климів В.В. Відношення між наукою і релігією як індикатор духовного поступу: релігієзнавчий аспект: [монографія] [ред. О.М. Кузьміна]. Київ: Марченко, 2015. 318 с.
8. Коханевич М. Наука открывает что есть Бог. Новое миропонимание: понимание мира как живой и разумной сущности — Божества, детьми, которого мы являемся. Черновцы: Митець, 2004. 281 с.
9. Крымский С.Б. Научное знание и принципы его трансформации. Київ: Наукова думка, 1974. 205 с.
10. Лобазов П.К., Панков А.А. Перспективы сближения духовного и светского образования. *Наука і релігія: Проблеми діалогу* / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін. Одеса: «Наука і техніка», 2004. С. 5–16.
11. Лук'янець В.С., Кравченко О.М.: Озадовська Л.В. Науковий світогляд на зламі століть: Монографія. Київ: Вид. ПАРА-ПАН, 2006. 288 с.
12. Наука і релігія: Проблеми діалогу / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін. Одеса: Наука і техніка, 2004. 208 с.

13. Никитченко О.Е. Релігійна толерантність у сучасній Україні. *Наука і релігія: Проблеми діалогу* / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; Ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін. Одеса: Наука і техніка, 2004. С. 39–56.
14. Ніколенко О.О. Методологические принципы в научном и религиозном знании. *Наука і релігія: Проблеми діалогу* / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко та ін. Одеса: «Наука і техніка», 2004. С. 28–38.
15. Ніколенко О.О. Нейробиологічні системи: моделі «еволюції» і «творення» // *Наука і релігія: Проблеми діалогу* / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко, та ін. Одеса: Наука і техніка, 2004. С. 17–27.
16. Ортинський І., свящ., Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах. Вибрані твори / Упор., наук. ред. і авт. вступ. статті проф. А. Колодний / Серія «Мислителі української діаспори». Київ: УАР, 2014. 905 с.
17. Петриковская Е.С. Диалог науки и религии в философском наследии А.Ф. Лосева. *Наука і релігія: Проблеми діалогу* / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко та ін.; Одеса: Наука і техніка, 2004. С. 57–70.
18. Роль науки, релігій та суспільства у формуванні моральної особистості: Зб. доп.: Друга міжнар. наук.-практ. конф. (14 листопада 1997 р.). Донецьк, 1997. 64 с.
19. Свідзінський А. Релігія і сучасне природознавство. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 11–12.
20. Стебльов С.О. Діалог науки та релігії в контексті культурної трансформації публічної сфери: Автореф. дис. на адоб. наук. ступ. канд. філос. наук (09.00.04) / Харківськ. нац. ун-т ім. В. Н. Каравіна. Харків, 2007. 160 с.
21. Стоянов Т. Наши новые «философы и богословы». *Вера и разум*. Харьков. 1888. № 2. Кн. 1. С. 125–126.
22. Філоненко О. Наука і релігія: культурологічна рецепція діалогу. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. №3–4.
23. Шашкова Л.О. Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті: Монографія. Київ: Грамота, 2008. 328 с.
24. Шевчук Т. Наука і релігія: історія відносин. *Сторінки історії*. Вип. 34. 2012. С. 168–173.
25. Шилтов А.М. Мысли о Богочеловеке. С философской и естественно-научной точек зрения. Харьков, 1903. 96 с.

1. Aroyan G.A. (1994). *Kritika sovremennykh bogoslovskikh kontseptsyi vzaimootnosheniya nauki i religii*. Kyiv.
2. Vaidlikh V. (1994). Pro kontseptsii, yaki pryumyriaiut pryrodnychi nauky i teolohiiu. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. (11–12).
3. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Umovy publikatsii*. (2025). Retrieved from: <http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/fps-visnyk.pdf>

4. Holovin S. (2019). *Bibliia i nauka: osnovy pravylnoho svitohliadu*. Kyiv: Knyhonosha.
5. Zhol' K.K., Merezhinskaya E. Yu. (1986). *Nauka. Religiya. Obshchestvo*. Kyiv. Politizdat Ukrainy.
6. Kadykalo A.M. (2006). *Problema svidomosti u konteksti vzaiemodopovniuvannosti relihiinoho ta naukovooho dyskursiv*. Kyiv.
7. Klymov V.V. (2015). *Vidnoshennia mizh naukoiu i relihiieiu yak indykator dukhovnoho postupu: relihiieznavchyi aspekt*. Kyiv: Marchenko.
8. Kokhanevich M. (2004). *Nauka otkryvaet chto est' Bog: Novoe miroponimanie: ponimanie mira kak zhivoi i razumnoi sushchnosti – Bozhestva, det' mi, ktorogo my yaovlyаемся*. Chernovtsy: Mitets'.
9. Krymskii S.B. (1974). *Nauchnoe znanie i printsipy ego transformatsii*. Kyiv: Naukova dumka.
10. Lobazov P.K., Pankov A.A. (2004). *Perspektivy sblizheniya dukhovnogo i svetskogo obrazovaniya. Nauka i relihiia: Problemy dialohu. Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa, 5–16.
11. Lukianets V.S., Kravchenko O.M.: Ozadovska L.V. (2006). *Naukovyi svitohliad na zlami stolit*. Kyiv: Vydavnytstvo Para-pan.
12. Nauka i relihiia: Problemy dialohu. (2004). *Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa: «Nauka i tekhnika».
13. Nykytchenko O.E. (2004). *Relihiina tolerantnist u suchasni Ukraini. Nauka i relihiia: Problemy dialohu. Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa, 39–56.
14. Nikolenko O.O. (2004). *Metodologicheskie printsipy v nauchnom i religioznom znanii. Nauka i relihiia: Problemy dialohu. Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa, 28–38.
15. Nikolenko O.O. (2004). *Neirobiolohichni systemy: modeli «evoliutsii» i «tvorennya». Nauka i relihiia: Problemy dialohu. Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa, 17–27.
16. Ortynskyi I., sviashchennyk. (2014). *Khrystyanstvo v yoho vyjavakh i sohochasnykh problemakh*. Kyiv: Ukrainska Akademiia Respublika.
17. Petrikovskaya E.S. (2004). *Dialog nauki i religii v filosofskom nasledii A.F. Loseva. Nauka i relihiia: Problemy dialohu. Naukovo-doslidnytskyyi tsentr «Komparatyvistski doslidzhennia relihii»*. Odesa, 57–70.
18. *Rol nauky, relihii ta suspilstva u formuvanni moralnoi osobystosti*. (1997). Donetsk.
19. Svidzinskyi A. (1994). *Relihiia i suchasne pryrodoznavstvo. Filosofska i sotsiolohichna dumka*. (11–12).
20. Steblov S.O. (2007). *Dialoh nauky ta relihii v konteksti kulturnoi transformatsii publichnoi sfery*. Kharkiv.
21. Stoyanov T. (1888). *Nashi novye «filosofy i bogoslovy»*. *Vera i razum*. Khar'kov. № 2. Kniga 1., 125–126.
22. Filonenko O. (1996). *Nauka i relihiia: kulturolohichna retseptsiia dialohu. Filosofska i sotsiolohichna dumka*. №3–4.
23. Shashkova L.O. (2008). *Dialoh nauky i relihii v kulturno-istorychnomu konteksti*. Kyiv: Hramota.
24. Shevchuk T. (2012). *Nauka i relihiia: istoriia vidnosyn. «Storinky istorii»*. Vypusk 34. 168–173.
25. Shiltov A.M. (1903). *Mysli o Bogocheloveke. S filosofskoi i estestvenno-nauchnoi toчек zreniya*. Khar'kov.